

ÇİFT, Salih (2014). “Bir Bilge Olarak Hakîm, Tirmizî ve Anadolu Tasavvuf Kültürüne Tesirleri”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. 26-28 Mayıs 2014. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.405-413 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Salih ÇİFT*

BİR BİLGE OLARAK HAKÎM TİRMİZÎ VE ANADOLU TASAVVUF KÜLTÜRÜNE TESİRLERİ

İslam kültür tarihinde “bilge” kimlikleriyle şöhret bulmuş pek çok sima vardır. Bununla birlikte bu nitelikleri özel isimlerinden daha yaygın olarak telaffuz edilen mütefekkirlerin sayısı oldukça sınırlıdır. Bu özelliği haiz, yani sıfatı adeta adının yerine kullanılagelen şahsiyetlerden biri de Muhammed b. Ali el-Hakîm et-Tirmizî’dir (ö. 320/932). Bu yazıda onun yukarıda sözü edilen özelliği üzerinde durulacak ve ardından da Anadolu tasavvuf kültürüne tesirlerini beyan sadedinde birtakım örnekler aktarılacaktır.⁸⁸

Hakîm Tirmizî’nin Yaşadığı Dönemde Tasavvuf ve Sûfler
II./VIII. ve III./IX. yüzyıllar İslam düşüncesinin şekillenmesi noktasında mühim gelişmelere tanıklık etmiştir. Bu durumun doğal bir neticesi olarak ilgili asırlarda tasavvufî düşüncenin seyri açısından dikkate değer faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Nitekim bu dönemde ortaya çıkan birtakım dinî akımların hakiki zühdün kendilerinde olduğunu ve en büyük zâhidlerin kendi aralarından çıktığını öne sürdükleri göz önüne alındığında tasavvufun bahsi geçen zaman dilimi açısından ne ifade ettiği daha iyi anlaşılacaktır. Bu meyanda söz konusu akımlarla aralarındaki farklılığı beyan sadedinde, kendilerini Ehl-i sünnet dairesinde gören ve zâhiri kabul etmekle birlikte bâtına yaptıkları vurgu sebebiyle diğer dinî disiplinlerden ayrılan kesimin kendi zâhidlerine sûfîyye/mutasavvife adını verdikleri kabul edilir.⁸⁹

* Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi.

⁸⁸ Hakîm Tirmizî’nin hayatı, eserleri ve tasavvufî görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çift, Salih, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, İstanbul 2008; Bereke, Abdülfettah Abdullah, “Hakîm et-Tirmizî”, *DİA*, XV/196-199.

⁸⁹ Uludağ Süleyman, “Mukaddime”, *Nefehâtü'l-üns* (trc. Lâmiî Çelebi, haz. Süleyman Uludağ, Mustafa Kara), İstanbul 1995, s. 16. Bu kapsamda Mutezile ile tasavvuf ilişkisi hakkında örnek olarak bk., Sobieroj, Florian, “The Mutazila and Sufism”, *Islamic Mysticism Contested* (ed. Frederick de Jong, Bernd Radtke), Leiden 1999, s. 68-92. Şia’nın bir kolu olan

Mamafih, diğer mezhep mensuplarının yaşadıkları zâhidâne hayatla bu zamandan itibaren sürekli gelişecek olan tasavvuf arasındaki farkın yalnızca isimlendirme ile sınırlı olmadığı bilinmektedir.

Sonraki asırlarda tasavvufî düşünceye yön verecek olan temel eserlerin dikkate değer bir bölümü yine bu zaman zarfında telif edilmiştir. Bu durumla bağlantılı olarak tasavvufa özgü kavramların ortaya çıkışı da söz konusu eserler sayesinde aynı evrede olmuştur.⁹⁰ Bu yazıda mercek altına alınacak olan Hakîm Tirmizî'nin (ö. 320/932) öncelik verdiği meseleler üzerine eğilen sûfilerden Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896), Hallâc (ö. 309/922), Ebû Saîd el-Harrâz (ö. 277/890), Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/910) ve Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 297/910) gibi isimler de eserleri ve görüşleriyle ilgili asırda yaşamış olan meşhur simalardan yalnızca bazılarıdır. Bir görüşe göre bu bir tesadüf değil, bilakis o yıllarda ortaya çıkan bir ihtiyacın sonucudur. Zira III./IX. yüzyılın son birkaç on yılı içinde tasavvufî düşünceyi bir düzene sokma gereksinimi hissedilmiş ve bunun akabinde bu ihtiyaca cevap verebilecek görüşler ortaya konulmuştur.⁹¹ Bu savı doğrulayan ve dervişlerin nerede, nasıl davranmaları gerektiği konusunu işleyen “Âdâbü'l-mürîd” başlıklı kitaplardan birkaç örneği burada zikretmek gerekir. Zira bu tür eserlerin bu dönemde yoğun şekilde telif edildikleri görülmektedir.⁹²

- a) Yahyâ b. Muâz er-Râzî (ö. 258/872), *Kitâbu'l-Mürîdîn*.⁹³
- b) Cüneyd-İ Bağdadî (Ö. 297/910), *Edebu'l-Müftekîr İlallah*.⁹⁴
- c) Ebû Ali er-Ruzbârî (Ö. 303/915), *Kitâbu Edebi'l-Fakr*.⁹⁵
- d) Hakîm Tirmizî, *Âdâbu'l-mürîdîn*.
- e) Hakîm Tirmizî, *Edebu'n-Nefs*.

Oluşum dönemi mutasavvıfları dinin temel kaynaklarını anlama ve yorumlama ameliyesinin esasen bunların aslî muhatabı olan insanı bir bütün olarak tanımayı gerektirdiğine inanmışlardır. Bu doğrultuda onlar evvel emirde insan ruhunun tahliline çalışmışlar, ona

Zediyye ile Tasavvuf arsındaki ilişki üzerine yapılmış bir çalışma için bk. Madelung, Wilferd, “Zaydî Attitude to Sufism”, *Islamic Mysticism Contested*, s. 124-144.

⁹⁰ Yılmaz, H. Kâmil, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 1994, s. 117; Kara, Mustafa, “İstîlâhâtü's-sûfîyye”, *DİA*, XIX/210-211.

⁹¹ Schimmel, Annemarie, *Mystical Dimensions of Islam*, Chapel Hill 1955, s. 55.

⁹² Uludağ, Süleyman, “Âdâbü'l-mürîd”, *DİA*, I/336.

⁹³ Sezgin, Fuad, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, Leiden 1967-1984, I/646.

⁹⁴ Sezgin, Fuad, *GAS*, I/649.

⁹⁵ Sezgin, Fuad, *GAS*, I/643.

ârız olan halleri beyan etmeye, seyr u sülûk esnasında geçeceği makamları belirlemeye, kalp tasfiyesi ve nefis tezkiyesi gibi konuları gündeme getirmeye özen göstermişlerdir.⁹⁶ Söz konusu meseleleri ele alan iki önemli isimden biri olan Hâris el-Muhâsibî bu asrın başında yaşarken, Hakîm Tirmizî aynı konuları III./IX. yüzyılın sonlarında tekrar mercek altına almayı denemiştir. Bu dönemde yaşayan mütefekkir sûfilere düşünce ve yazılarıyla daha sonrakiler üzerindeki belirleyici tesirleri bilhassa dikkate değerdir. Bu itibarla söz konusu zaman dilimini Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Ferîdüddîn-i Attâr (ö. 632/1234), Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273), Sadruddîn Konevî (ö. 673/1274), Şihâbüddîn Sühreverdî (ö. 632/1234) gibi zirve şahsiyetlerin yaşadıkları 1200'lü yıllara benzetmek mümkündür.

Bir Bilge Olarak Hakîm Tirmizî

Türkçe'ye "bilge" şeklinde tercüme edilmesi uygun olan Hakîm kelimesi, sözlükte iyileştirmek amacıyla menetmek, düzeltmek, hükmetmek anlamına gelen "hüküm" masdarından sıfat olup, "hüküm ve hikmet sahibi" demektir. Sözlük açısından, hikmete verilebilecek anlamlara uygun olarak Hakîm kelimesinin manası da değişmektedir. Örneğin kelimenin kökünden hareketle şöyle bir tanım yapılmaktadır: "Kendisini gerçek dışı bilgilerden ve nefsanî arzularından alıkoyan, düşünce istikâmetine ve davranış selâmetine sahip bulunan kimse."⁹⁷ Hakîm kelimesinin Tirmizî tarafından yapılan tanımlaması ise şöyledir: "Hakîm, Allah'ın dünya ve âhirete dâir işlerini mütâlâa eden, dünyayı terk hususunda kalbini kuvvetlendiren, hikmet nûru ile âhireti talep eden kişidir."⁹⁸ Onun yaptığı bu tanım ve "Hakîm" in özellikleri olarak zikrettiği hususlar⁹⁹ bir diğer dinî/tasavvufî kavram olan velî ile ilgili verdiği malumatla örtüşmektedir. Dolayısıyla Hakîm Tirmizî'ye göre hakîm ile velî aynı kişi demektir.

Hakîm Tirmizî'nin bizzat kendisine bu sıfatın verilmiş nedeni olarak ortaya atılan pek çok görüş mevcuttur ki bunların büyük bir

⁹⁶ Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s. 117.

⁹⁷ İbnü'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûn* (thk. M. Abdülkerim Kâzım er-Râdî), Beyrut 1987, s. 260-261; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* I-XV, Beyrut ts., XII/140-145; Topaloğlu, Bekir, "Hakîm", *DİA*, XV/181.

⁹⁸ Hakîm Tirmizî, *el-Ekyâs ve'l-muğterrin* (nşr. Ahmed Abdurrahman es-Sâyih, Seyyid el-Cümeylî), Kahire 1989, s. 30.

⁹⁹ Hakîm Tirmizî, *el-Ekyâs ve'l-muğterrin*, s. 32.

bölümü aynı zamanda geleneğimizde hakîm/bilge kavramı bağlamında ortaya konulan kanaatleri de özetler niteliktedir. Söz konusu yorumlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:

a) Hakîm Tirmizî, kendine mahsus bir üslupla nakille aklı bağdaştırmaya, naklî ilimleri aklî bir temele dayandırmaya çalışmıştır. Özellikle Helenistik felsefeden ve gnostisizmden¹⁰⁰ gelen hikmet anlayışını tasavvufa aktararak bu hareketin yeni bir döneme girmesine katkıda bulunmuş ve bu sebeple “Hakîm” diye anılmıştır.¹⁰¹

b) Yaşadığı dönemin tıp ilmine vukûfiyetiyle bu alana dâir bilgileri yeri geldikçe eserlerinde kullanmıştır. Bu sebeple kendisine “Hakîm” denilmiştir.¹⁰²

c) Ünlü sûfî müellif Ferîdüddîn-i Attâr’ın (ö. 618/1221) bu husustaki görüşü ise şöyledir:

“Hakîm Tirmizî’nin mezhebi ilim üzere kurulmuştu, çünkü o, bir âlim-i Rabbânî idi. Kimsenin mukallidi değildi. Zira o, keşf ve esrar sahibi idi. Gayet mükemmel bir hikmete mâlik olduğundan, kendisine “Hakîm-i evliya” (velilerin hakîmi) derlerdi.”¹⁰³

Buna göre Tirmizî’ye, ilhâma mazhar olması sebebiyle hakîm sıfatı uygun görülmüştür. Bu tezi doğrular mahiyette bir ifade bizzat Tirmizî’nin kendi eserlerinde mevcuttur. O, velâyet ve hikmet kavramlarını birbiriyle bağlantılı görmekte ve bazen “hakîm” kelimesini velî kelimesi ile eş anlamlı olarak kullanmaktadır.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Gnostisizm, başta Tanrı olmak üzere, varlık ve olaylarla, dinî konulara dair gerçek ve derûnî bilgilerin duyu verilerine, akıl yürütmeye veya bürhânî kanıtlamalara dayanmaksızın sadece keşf ve ilhâm yoluyla elde edilebileceğini ileri süren mistik ve felsefî akımı ifade eden bir terimdir. Arapça’daki karşılığı, irfan kelimesinden türetilen “İrfaniyye”dir, bk. Alper, Ömer Mahir, İrfaniyye”, *DİA*, XXII/444-445; ayrıca bk. Quispel, Gilles, “Gnosticism”, *ER*, V/566-574.

¹⁰¹ Osman Yahyâ, “Mukaddime”, *Hatmu’l-evliyâ*, Beyrut 1965, s. 8. *DİA*’daki “Hakîm et-Tirmizî” maddesinin müellifi olan Abdülfettâh Abdullah Bereke de bu fikri savunanlar arasındadır, bk. Abdülfettâh Abdullah Bereke, “Hakîm et-Tirmizî”, *DİA*, XV/197. Bu görüşü benimseyen diğer araştırmacılar için bk. Schimmel, Annemarie, *Mystical Dimensions of Islam*, s. 56.

¹⁰² Bu görüşü savunanlar için bk. Arberry-Abdülkadir, “Mukaddime”, *Kitâbu’r-riyâze* (thk. A. J. Arberry, Ali Hasan Abdülkadir), Kahire 1947, s. 18.

¹⁰³ Ferîdüddîn-i Attâr, *Tezkiretü’l-evliyâ* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 2002, II/111.

¹⁰⁴ İsrâkî felsefenin önemli isimlerinden olan Şihabüddin Sühreverdî-i Maktûl (ö. 587/1191) Hakîm kelimesiyle ilgili bilgi verirken konuya yeni bir boyut katmıştır. Ona göre, hakikate ulaşmanın birbirini tamamlayan iki yolu vardır. Bunların ilki nazar ve tefekkürü dayanan “bahs”, diğeri de kulluk, çile çekme ve ahlakî arınmada en yüksek düzeye ulaşmayı ifade eden “teellüh”tür. Düşünme ve araştırmaya muhtaç olmadan keşf yoluyla hakikatin bilgisine ulaşma düzeyine yükselmiş olana “müteellih” denir. Sühreverdî bahs ve teellüh yöntemlerini kullanmaları bakımından hakikati arayanları üç kısma ayırır. 1) Tellühü esas alıp bahse önem vermeyenler, 2) Tefekkür ve bahsi önemsemeyip teellühü ihmal edenler, 3) Her iki yolu takip

d) Tânevî'nin (1158/1745): “Nefsin ve şeytanın âfetlerini ve bunlardan koruyucu mânevî riyâzet yollarını bilmek”¹⁰⁵ şeklindeki “hikmet” tanımından hareket edilecek olursa, Tirmizî'nin nefs meselesi üzerinde fazlaca durmuş olması kendisine bu sıfatın verilme nedeni olarak gösterilebilir. Nitekim buna yakın bir görüşü dile getiren Abdülfettâh Abdullah Bereke şöyle demektedir: “Hakîm Tirmizî insan nefsinin derinliklerini incelediği, nefsin yol açtığı manevî hastalıkları ve bunların tedavisi için teklif ettiği reçeteleri felsefî bir üslupla dile getirdiği için bu şekilde anılmıştır.”¹⁰⁶

e) Bir başka görüşe göre o, hikmet konusunda çok söz söylemiş ve bu mesele ile ilgili kanaatlerini açıklarken, hikmeti hikmet-i ulyâ ve hikmet-i dünya olarak ikiye ayırmıştır. İşte bu nedenden ötürü Hakîm sıfatı kendisine layık görülmüştür.¹⁰⁷

f) Oldukça genel bir yaklaşımla dile getirilen bir yoruma göre ise o tasavvufî tefekkürün mümessili olması sebebiyle Hakîm ünvanıyla anılmıştır.¹⁰⁸

Bugüne kadar dile getirilen ortak kanaat, Hakîm Tirmizî'nin felsefe ile ilgilenmiş olması ve eserlerinde felsefî bir üslup benimsemesinin Hakîm sıfatıyla şöhret bulmasına yol açtığı doğrultusundadır. Umumî manada İslam düşüncesi ya da tasavvuf üzerine çalışıp, özel anlamda Tirmizî ile alakalı derin araştırmaları olmayan birçok kişinin dile getirdikleri görüş budur. Diğer taraftan onun hangi sebeple bu sıfatla anıldığı sorusunun en zayıf ihtimalli cevabı da yine bu olsa gerektir. Zira İslam dünyasında hikmet kelimesinin felsefe anlamında kullanılışı Hakîm Tirmizî'den uzun süre önce vefat etmiş olan ünlü felsefeci Kindî'den (ö.252 /866)¹⁰⁹ bir hayli gerilere gitmektedir. Buna rağmen ne Kindî'den evvel ve ne de onunla aynı asırda yaşayıp felsefeyle yoğun bir biçimde meşgul olan

edenler. İlkine müteellih, ikincisine hakîm, üçüncüsüne de müteellih hakîm veya ilâhî hakîm denir, bk. Kaya, Mahmut, “İşrakîyye”, *DİA*, XXIII/435.

¹⁰⁵ Tânevî, *Keşşâfu istulâhâti'l-fünûn*, I-II, Kalküta 1862, I/370; ayrıca bk. Kutluer, İlhan, “Hikmet”, *DİA*, XVII/ 502.

¹⁰⁶ Abdülfettâh Abdullah Bereke, *el-Hakîm et-Tirmizî ve nazariyyetühü fi'l-velâye*, Kahire 1971, I/55.

¹⁰⁷ Sami Nasr Lutf, “Mukaddime”, *Kitâbu ilmi'l-evliyâ*, (nşr. Sâmi Nasr Lutf), Kahire 1983, s. 23-24.

¹⁰⁸ Yılmaz, H. Kâmil, *Tasavvufî Hadis Şerhleri ve Konevî'nin Kırk Hadis Şerhi*, İstanbul 1990, s. 36-37.

¹⁰⁹ Kindî için bk. De Boer, T.J., “Kindî”, *İA*, VI/813-815.

Nazzâm (ö. 231/845)¹¹⁰ ve Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö. 235/849)¹¹¹ gibi düşünörlere bu lakap verilmiştir.

Yukarıda sıralanan görüşler de dikkate alınarak Hakîm Tirmizî'ye atfedilen bu sıfat hakkında sonuç olarak şu söylenebilir: Özellikle tasavvufî meselelere dâir herhangi bir filozof ya da klasik bir din âliminden ziyade kendine özgü bilgece bir yaklaşımla görüşlerini ortaya koyması ve bu konulardaki fikirlerini kısa fakat hikmetli sözlerle ifade etmesi sebebiyle kendisine “bilge” anlamında “Hakîm” denilmiştir. Zira Tirmizî'nin yaşadığı dönem ve coğrafyada kendisinden önce ve sonra bu ünvanla tanınan birçok sûfî ve âlim yaşamıştır.¹¹² Bunlardan hiçbirine, felsefe ile meşgul oldukları ya da kadîm felsefî kültürü İslam'a veya tasavvufa soktukları için bu lakap verilmiş değildir. Bilakis, bilgece, hikmetli sözler söyledikleri, halkın gözünde manevî yönden özel bir konumda buldukları için bu şekilde anılagelmişlerdir. Burada Hakîm Tirmizî'nin müridi olan ve Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin (ö. 412/1021), tıpkı şeyhi gibi onu da “Hakîm” sıfatıyla zikrettiği¹¹³ Ebû Bekir el-Verrâk'ı (ö. 320/932) hatırlamak gerekir. O da “Hakîm” olarak anıldığı halde, hiçbir yerde felsefe ile meşgul olduğuna dair bir bilgi yoktur. Bu yaklaşımı destekleyen bir başka örnek de Tirmizî'nin müridi Ebû Bekir el-Verrâk'ın yetiştirdiği talebelerden biri olan İshâk b. Muhammed Hakîm es-Semerkandî'dir (ö. 342/953). O hikmetli öğütleri ve uzun süre yürüttüğü Semerkand kadılığı sırasında verdiği isabetli kararlardan dolayı yaşadığı dönemde “Hakîm” olarak anılmıştır.¹¹⁴

Aslında Hakîm Tirmizî'nin bu meseleye yaklaşım tarzı söz konusu sıfatın ne manâya geldiğini şüpheye mahal bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. O kendi eserlerinde hakîm kelimesini velî anlamında kullanmaktadır. Zira ona göre hikmet mârifetle eş anlamlıdır ve hikmet sahibi demek olan hakîm de evliyâullahdandır. Dolayısıyla hakîm ile velî onun terminolojisinde aynı manâya gelmektedir. Aynı şekilde Tirmizî ile yakın tarihlerde vefat etmiş olan

¹¹⁰ Nazzâm için bk. Nyberg, H.S., “Nazzâm”, *İA*, IX/148-149.

¹¹¹ Yurdagür, Metin, “Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf”, *DİA*, X/330-332.

¹¹² Bunlardan bazılarını zikretmek gerekirse: Örneğin Ahmed Yesevî'nin “özlü sözler”le dolu olan kitabına *Divân-ı Hikmet* adı uygun görölmüştür. Yine onun halifelerinden biri Süleyman Hakîm Ata adını taşımaktadır, bk. Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1991, s. 34.

¹¹³ es-Sülemî, Ebû Abdurrahman, *Tabakâtü's-süfiyye*, (nşr. Nureddin Şeribe), Halep 1986, s. 221.

¹¹⁴ Can, Musatafa, “Hakîm es-Semerkandî”, *DİA*, XV/193. Burada Hakîm es-Semerkandî'nin ayrıca, Tirmizî'nin müridlerinden olan Ebû Abdullah el-Cellâ'dan da istifade ettiği şeklinde bir bilgi de mevcuttur.

Ruveym de (ö. 330/941) “hakîm”i velînin sıfatı olatak kullanmakta ve şöyle demektedir:

“Hakîm olan velînin hikmetindedir ki dinî hükümleri kardeşlerine tatbik ederken kolaylığı esas alır, kendisine uygularken sıkı davranır. Müslümanlara kolaylık ve genişlik göstermek, ilme tabî olmak, kendini baskı altında tutmak, verâm hükmüne riâyet etmek demektir.”¹¹⁵

Diğer taraftan, Tirmizî'nin hangi sebeple “Hakîm” sıfatıyla meşhur olduğuna dâir zikredilen gerekçelerin çoğu zaten sağlam bir temele de dayanmamaktadır. Bunlarda genellikle Hakîm kelimesine verilen anlam doğrultusunda bir tanımlama yapıldığı açıktır. Massignon kelimeyi “filozof” olarak çevirirken¹¹⁶, Osman Yahyâ “bilge” şeklinde tercüme etmiştir.¹¹⁷ Bakış açısına ve araştırmayı yapan kişinin zihninde Tirmizî'nin oturduğu yere göre bir hareket tarzı benimsendiği açıktır. Bununla birlikte burada Hakîm Tirmizî'nin asla felsefe ile meşgul olmadığı, kadîm felsefî mirasın onun tasavvuf sistemine hiçbir şekilde etki etmediği iddia edilmemektedir. Ancak, vurgulanmak istenen husus, yaşadığı dönemde Helenistik felsefenin diğer düşünür ve sûfilerdeki tesiri oranında Tirmizî'nin de etkilenmiş olduğudur. Felsefenin, “herhangi bir problem etrafında geliştirilen tutarlı, eleştirici ve temellendirici sistematik düşünce”¹¹⁸ şeklindeki tarifine uyularak onun, tasavvufa felsefî bakışla yaklaştığı söylenmek isteniyorsa buna herhangi bir itiraz olamaz. Ancak Hakîm Tirmizî'yi kadîm felsefî mirası tasavvufa sokan ilk sûfi olarak anmak onu tanımamak demek olur ki bu aynı zamanda ona büyük bir haksızlık yapmak anlamına gelir.

Hakîm Tirmizî'nin Anadolu Tasavvuf Kültürüne Tesirleri

Tasavvuf tarihinde farklı meseleler hakkında ilk defa ortaya koyduğu yorumlarıyla çeşitli tartışmaları başlatmış olan Hakîm Tirmizî'nin erken dönemlerden itibaren Tirmizî'den Endülüs'e kadar

¹¹⁵ Kuşeyrî, Abdülkerim, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye* (thk. Abdülhalim Mahmud, Mahmud b. eş-Şerif), Kahire 1974, s. 145.

¹¹⁶ Massignon, Louis, “al-Tirmidhi, Abû Abd Allah”, *EI*, IV/798.

¹¹⁷ Osman Yahyâ, “Loeuvre de Tirmidi (Essai Bibliographique)”, *Melanges Louis Massignon*, I-III, Dimeşk 1956-57, s. 420.

¹¹⁸ Kaya, Mahmut, “Felsefe”, *DİA*, XII/312. Müellif burada, kapsamı daha da genişleterek, bu tarz bir yaklaşımla hareket edildiğinde, Kelâm, Fıkıh usulü ve nazârî tasavvufun da İslâm felsefesi kapsamında mütalaa edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu yaklaşım tarzı, burada Tirmizî ile ilgili ortaya konulmaya çalışılan tavra da uygunluk arz etmektedir.

İslam dünyasının hemen her bölgesinde tanınan bir sima haline geldiğini belirtmek gerekir. Nitekim eserleri ve görüşleriyle meşhur olmasının ötesinde, zamanla kurulan kimi tarikatların onun ürettiği kavramlara istinaden yapılarını şekillendirdikleri bilinmektedir. Örneğin, halen Kuzey Afrika’da yaygın olan Ticâniyye ve Hatmiyye gibi tarikatlar Hakîm Tirmizî’ye ait olan “hatmu’l-evliyâ” kavramını esas alan yapılanmalardır.

Bu denli geniş bir tesir sahasına sahip olan Tirmizî’nin Anadolu’da yaşayan sûfleri etkilememiş olması düşünülemez. Bu itibarla onun tesir alanına giren isimlerden biri İsmail Hakkı Bursevî’dir (1137/1725). Osmanlı dönemi tasavvufunun önde gelen isimlerinden ve aynı zamanda vahdet-i vücûd düşüncesinin önemli savunucularından İsmail Hakkı Bursevî tasavvuf tarihinde ilk defa Hakîm Tirmizî’nin etraflıca ele alıp tartıştığı velâyet, hatm-ı velâyet ve ricâlû’l-gayb gibi konularda çeşitli eserlerinde zaman zaman ona da atıfta bulunarak kendi görüşlerini aktarmıştır. Bu bağlamda o her asırda mevcut olan kutbun, döneminin hatmu’l-evliyâsı olduğunu söyler ve ilave eder: “Allah, âlemi halife ile hazineleri ise hatm ile muhafaza etmektedir. Hatm, her asırda yalnızca bir tane olan kutubdur. Başlangıç Hz. Âdem ile idi, sonuç da Hz. İsa ile olacaktır.”¹¹⁹

Bursevî yine aynı bağlamda nübüvvet-velâyet ilişkisi hakkındaki kanaatini de izhar etme ihtiyacı hisseder ve şunları söyler:

“Velâyet mertebelerinin nihâyeti ve nübüvvet mertebelerinin başlangıcı siddîkiyyet mertebesidir. Bütün peygamberlere ilâhi vahiy bu mertebeye ulaştıktan sonra gelmiştir. Nebî ile velîni aralarındaki fark budur ki, nebî olana bâtınından hususi yolda ilhâm ve zâhirinden Cebrâil vasıtasıyla vahyolunup iki bakımdan üstün olur. Kendisine vahyolunan hükümleri ve şeriatı tebliğ ile memur olur. Velî olana bâtınından hususi şekilde ilhâm olunur fakat tebliğ ile memur olmaz. Zira ekserî kendisine ilhâm olunan şeriatın bâtınlarıdır ki bunlara mârifetler ve hakikatler denilir. Bundan anlaşılır ki enbiyâ da ilâhi sırları ifşâ etmeye izinli değillerdir.”¹²⁰

İsmail Hakkı Bursevî’nin “hikmet” ve “hakîm” kelimeleri ile ilgili yaptığı açıklamalar da bilhassa önemlidir. Kendisi âlimlerin bu meselede ihtilaf ettiklerini söylemektedir. Ona göre hikmet, eşyanın hakikatlerini bilip gereği ile iş yapmak ve Allah’ı, ilimlerin en büyüğü

¹¹⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, İstanbul 1969, I/93.

¹²⁰ İsmail Hakkı Bursevî, *Ferâhu’r-rûh* (haz. Mustafa Utku), Bursa 2000, I/132-133.

olan lim-i ilâhi ile bilmektir. Bir kimse bütün yaratılmışları bilse ama Hakk'ı bilmece ona "hakîm" denilmez. Özellikle hakîm kelimesinin filozof manasında kullanımının yanlış olduğunu belirten Bursevî, İbn Sîna'nın çeşitli hikmetlere ve ilme sahip olmasının onun "hakîm" sıfatını alması için yeterli olmadığı kanaatinde. Buna karşılık, Yûnûs Emre ebcedi bilmediği halde (câhil olduğu halde) gaybî lisana sahipti ve nazmettiği mârifetler Türkçe yazan hiç kimseye nasip olmamıştı. Binaenaleyh, hakikatte böyle kimselere hakîm denilir. Felsefecilerin hikmet adını verdikleri sözler hakikatte hikmet değildir.¹²¹ Bursevî'nin bu yaklaşımı ile Hakîm Tirmizî'nin yukarıda ifade edilen görüşleri örtüşmektedir.

Anadolu'da faaliyet gösteren birtakım çağdaş oluşumlarda da Hakîm Tirmizî'nin izlerine rastlamak mümkün olmaktadır. Bunlardan biri ve esasen Anadolu'da faaliyet gösteren Nakşî gruplardan olmakla birlikte halk arasında "Hakikatçiler" şeklinde anılan hareketin lideri Ömer Öngüt'ün (ö. 2010) Türkçe'ye tercüme ettirdiği Hakîm Tirmizî'ye ait *Hatmu'l-Evliyâ* adlı eserin muhtelif yerlerinde Tirmizî'nin sözünü ettiği "hâtemu'l-evliya/hatmu'l-evliy'a'nın kendisi olduğuna dair göndermelerde bulunduğuna şahit olunmaktadır.¹²²

¹²¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Ferâhu'r-rûh*, I/438-439.

¹²² Konunun detayı için bk. Çift, Salih, "Tasavvufî Eserlerin Dayanılmaz Cazibesi: Tasavvuf Alanında Son Yıllarda Yapılan Çeviriler Nitelikleri Üzerine", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2007, cilt: VIII, sayı: 18, s. 221-228.